

פרק ארבעה עשר: שאר המדרשים על התורה

אך עתה לאחר שעברנו הדרך הארוכה של הפסיקתא, ילמדנו ופסיקתא רבתי יש בידינו לשוב אל חרבות שעל התורה, שמהן עסקנו בחקירתנו רק בחגרות לספר בראשית וס' ויקרא. אנו פותחים בס' דברים. המדרש לס' זה של התורה, הנקרא דברים רבה, כולל לכאורה עיונים רצופים על תכנם של דברי התורה; אבל תחבוננות במקצת מלמדת, שהספר מורכב עשרים ושבע פרשיות¹ חשוות כמעט בגודלן זו לזו, שאמנם לא נסמנו ברפוס בסימנים מיוחדים.

כל פרשה, בדומה להגדת ילמדנו וויקרא רבה, אינה דורשת אלא כתוב מסוים, וחיינו בפנים שונות כמו בתנחומא ובפסיקתא רבתי. הפתיחה היא בהלכה, שנבדלת מילמדנו רק בזה, שאינה מתחילה ילמדנו רבינו אלא במלת הלכה². המעבר אל ההגדה בא באמצעות הביטוי זשיה, שאינו חסר אלא בפרשה אחת³ בלבד. רוב הפרשיות מסתיימות בחתימה מענין הגאולה⁴, כמש כמו הדרשות בתנחומא. בצד הליקוטים, שליקט מדרש זה מתוך תלמוד ירושלמי, בראשית רבה וויקרא רבה, יש בו גם מקבילות רבות אל ההגדות לשיר השירים, לקהלת ולתהלים, וחמש מן החלכות שלו נמצאות גם בתנחומא⁵. ואף כי המחבר לא שאב מן חיבורי התנחומא⁶, הרי הלשון ודרך התיאור שלד מיוחדות לו מקום בין המעבדים המאוחרים של ההגדה. כמה ביטויים נמצאים רק אצלו⁷. אולי התקופה של שנת 900 היא הקרובה ביותר אל האמת [על זמנו]; על דבר ארץ מולדתו של המחבר לא מצאתי כלום⁸. לר' נתן לא חיה ידוע מדרש זה, אם ידוע היה לרש"י, הרי זה דבר המוטל בספק גדול⁹. <בילקוט יש ליקוטים ממנו>; החכמות הודאיות תראשונות מתוכו מוצאן מראשית הטאה ח"ג¹⁰, וחיינו שחראשונים מביאים אותו בשם: אלה הדברים רבה; הביטוי: מדרש דברים רבה אינו נהוג אלא בזמן מאוחר יותר. הנוסח המצוי בידנו, הלקוי כנראה כאן וכאן, יש בו גם קיצורים¹¹ וגם חוספות¹².

[כל מה שנאמר למעלה פייב על ילמדנו-תנחומא יש לובר גם על מדרש דברים רבה שהוא אינו אלא מהדורה אחרת מתנחומא, וחיו עוד מהדורות כאלה¹⁴. בכמה כתבי יד¹⁵ שינו המעתיקים ולקחו את הדרשות לפרשת דברים, ואתחנן, וילך מהדורות שנית של התנחומא, ובפרשת האזינו.

וזאת הברכה העתיקו מתנחומא שלנו. וכן נוספה בכ"א בפ' ואתחנן דרשה מתנחומא שבידינו. בפ' עקב ונצבים לקחו מדברים רבה ומטהדורה אחרת. הדברים רבה שכרפומים הוא ספר אחר הכולל כ"ז דרשות לכ"ז סדרים שבחומש דברים וכולן מתחילות בלשון: הלכה (אדם מישראל)... מתו... כך שנו חכמים וכו'. ואילו בדרשות שבכ"י לפרשיות הנ"ל שמונה מהן אמנם פותחות בשאלות בהלכה¹⁶ אבל בלי המונח "הלכה" או ילמדנו רבינו, ושלש הן בלי פתיחת ההלכה, וכמו שהוא בהעקקות מן התנחומא לואתחנן, האזינו וזאת הברכה. בדברים רבה (כמו בתנחומא) הפתיחות בהגדה הן מתמיות¹⁷ אבל בפרשיות שבכ"י הן מובאות שלש פעמים בשם דורש: ר... פתח¹⁸. פרשיות אלו שבכ"י אינן דומות איפוא לשאר הפרשיות המתאימות לדברים רבה שלנו. ובכן אפשר לומר שהמדרש דברים רבה שבכ"י הללו הוא תערובת מהדורות שונות של תנחומא. אבל הדברים רבה שלנו הוא מהדורה שלימה ויחידה מתנחומא. לפני הראשונים היו בדברים רבה שביריהם עוד כמה וכמה חוספות מתנחומא שלפנינו ומטהדורה אחרת, והם מכיאים אותן בשם "דברים רבה". ולהיפך הם מכיאים בשם תנחומא או ילמדנו מה שנמצא בדברים רבה הנדפס או בכ"י הנ"ל¹⁹. אבל בדרך כלל השתמשו חכמי ספרד בדבר כמו שהוא בכ"י הנ"ל, ולפני חכמי אשכנז וצרפת היה מדרש דברים רבה הדומה לזה המצוי בירינו²⁰. מתוך הגדה אחרת לספר דברים בשם דברים זוטא, שאינה ידועה ממקום אחר, נמצאים יותר מעשרים קטעים בילקוט²¹. הם כתובים עברית, ועשירים במשלים, ושם כבר מעיד עליהם שקדם להם המדרש דברים רבה²², וכן יש בהם סימנים מובהקים של זמן מאוחר²³.

קודם שנעבור עתה אל המדרשים של שמות ובמדבר, עלינו עוד לצאת ידי המדרש של ס' בראשית. כשתיארנו הגדה זו פסחנו על חמש הפרשיות האחרונות של בראשית רבה, המקיפות את פרשת ויחי, מפני שלחלק זה של בראשית רבה יש תכונה מיוחדת. כמעט כל הדברים שם שונים הם מבשאר הפרשיות: ההתחלות²⁴, הביטויים, התיאור²⁵. ליד חזרות מתוך בראשית רבה²⁶, אנו מוצאים נוסחות כפולים²⁷ וחלק ניכר של התוכן מתאים לתנחומא²⁸. יתר על כן יש בראשית רבה שני לפרשת ויחי²⁹, שבולטים בו עוד יותר זמנו המאוחר³⁰ ותלותו בתנחומא³¹, עד שיש בירינו, לפחות בנוגע לברכה יעקב, ארבע הגדות, ובכללן התנחומא, השונות זו מזו. אבל יש בהן זיקה קרובה זו לזו. מעדותם של הראשונים יוצא שהם ידעו את כל אלה³²; אלא שעלינו לשער כמעט, שויהי רבה שלפנינו היא ההגדה הכאוהרת³³. בבראשית רבה

השני שהוא אנו מוצאים סימנים ברורים של עיבוד מן המאה ה־א³⁴, ולמאה זו; זכנ למאה הבאה, אני מיחס את מעשה חליקוט והעיבוד של ההגדות לויחי שבידינו, אשר חלקי בראשית רבה האמיתי, אם זה לא נשאר לקוי בכלל, אינם מצוים בהן אלא במספר מועט³⁵.

[מצב המדרש רבה לויחי הוא באמת כזה: הפרשה הראשונה (פצ"ו) איננה מכראשית רבה, אלא היא וגם הפרשה שלפניה (פצ"ה, סוף ויגש) לקוחות מתנחומא. כך הוא המצב גם כרוב כתבי היר חוץ מכ"י רומי, שבו ישנן במקום פרשיות אלו שלש פרשיות אחרות מכראשית רבה האמיתי. לעומתן הפרשיות צ"ז—ק' בדפוסים, הכוללות ביאור לכראשית מ"ה, טו—כב ולברכת יעקב וכו', הן מכראשית רבה האמיתי, אלא שיש בהן הוספות בלשון לישנא אחרת (בפצ"ט וק'). הראשונים ברובם לא ידעו את הכ"ר האמיתי לויחי, אלא הפרשה צ"ו (וצ"ה) שבדפוסים ואת השיטה החדשה לברכת יעקב, אבל בעל המדרש הגדול הכירו וליקט ממנו מאמרים³⁶].

מלבד בראשית רבה שלנו ישנן עוד הגדה אחת לבראשית³⁷, הכוללת פ"ג פרשיות, והיינו בצורה זו, שטן הפרקים השייכים לכל פרשה מתקשר כל פרק ראשון לפסוקים מספר בראשית, כל פרק שני מתקשר לפסוקים סנביאים וכל פרק שלישי לפסוקים מכתובים³⁸. > כל הפרקים מתחילים בפסוק של חמקרא וכדבור זשיה<. מדרש זה הוא מאוחר כנראה אפילו לויחי רבה³⁹.

מעטו של סופר מעין זה של ויחי רבה יצאה ההגדה לשמות, שמות רבה⁴⁰; אף על פי שהיא באה מיד אחר בראשית רבה, הרי היא נפרדת ממנו בחלק-תכל שלם ובחמש מאות שנים. היא כוללת ניב פרשיות, אשר מ"א⁴¹ מהן מתחילות בדבור תהי, ב' פרשיות⁴² בדבור זשיה, ומ' פרשיות⁴³ בדבור כך פתח ר' הנחומא בר אבא. פרט אחרון זה בלבד מעיד על תלותו של שמות רבה בילמרנו, שחוץ מזה היא כולפת על ידי חרבה מאמרים מקבילים⁴⁴ והתאמות אחרות⁴⁵ זולתם. כמה פרשיות יש להן תחומה [בגאולה] לעתיד לבא⁴⁶; בהרבה פרשיות הדרשה היא ביאור הגרי לכל חוכן הפרשה שבתורה ולא רק דרש על נושא מסוים; מדרש זה, המלקט כמעט מכל ההגדות הקדומות⁴⁷, עשיר ביחוד בביאורים שונים ובמשלים⁴⁸, ולא עוד אלא שטופיעות בתוך הביאורים, גם תלכות אחרות⁴⁹ שלפי חמשוער היו פתיחות בילמרנו. פרט למאמרים רבים השאובים מתוך חיבורים קדומים, שלפי חמשוער בא מהם החלק הגדול ביותר של הכיטויים תיוניים ורומיים⁵⁰, מגלות נעימת הדבור ודרך תכתיבה⁵¹ זמן מאוחר, מן הסתם

המאה היא או הייב, שבשנותיה האחרונות נזכר לראשונה מדרש זה⁵². חוץ משיבושי-דפוס⁵³ אחדים המסרטים את הכוונה, ניכרים בנוסח הנדפס קיצורים גדולים מאד⁵⁴.

[מדרש שמות רבה מורכב שני חלקים שונים שנערכו ממסדרים שונים. החלק הראשון עד סוף פרשה י"ד הוא ביאור לתורה כעין הכראשית רבה, ומסדרו כיוון, כנראה, להשלים את הבי"ד ולהמשיכו עד פרשת החרש הזה לכם וכו', שבת מתחילת המכילתא בררשותיה⁵⁵. לצורך זה השתמש באחת המהדורות של התנחומא (ילמדנו). והוסיף עליה גם ממדרשים אחרים ומתלמוד בבלי. מתלמוד זה לקח סוגיות שלימות בהגדה ושינה את לשון מדרשי איי⁵⁶. דרשותיו נמצאות פעמים בשתי מהדורות של התנחומא שבירינו ופעמים רק באחת מהן⁵⁷. אבל מסדר השמיר לא שאב אותן מהן, כי מלבד השינויים הגדולים שביניהן⁵⁸ יש למצוא מאמרים סתמיים בתנחומא שנאמרו על שם תנאים ואמוראים בשמיר. שמות אלו לקח בוראי ממהדורת אחרת של התנחומא שהיתה לפניו, וממנה נובעים כנראה גם המאמרים שמקורם אינו ידוע לנו. כיון שיסוד חיבורו הוא התנחומא (שלו), על כן גם הפרשיות נחלקות לפי המדרים שבקריאת התורה בא"י, כמו בתנחומא, ולא לפי הפרשיות הפתוחות והסתומות כמו בכראשית רבה. בדפוסים שלפנינו יש לתקן כמה מהתחלות הפרשיות על ידי הפתיחות והשוואה לתנחומא⁵⁹.

החלק השני בשמות רבה, מפרשה ט"ו עד סוף הספר (פניב) הוא ממסדר אחר ואינו ביאור לתורה, אלא קובץ דרשות שלימות על ראשי מסדרים, כדרך מדרשי הדרשות וביניהם התנחומא. הדרשות לוקחו ממקורות שונים וחלק גדול מהן נובע ממהדורת התנחומא שלו⁶⁰. חלק זה קרום לחלק הראשון, ובו אין שימוש בסוגיות שלימות בבבלי כמו בחלק הראשון. הרמב"ן הוא הראשון הידוע לנו, שמביא שני החלקים יחד בשם ואלת שמות רבה⁶¹].

במדרש רב⁶², המדרש לספר במדבר, כולל כיג פרשיות ומקיף ע"ו דפים ומחצה. מתן ערוכות י"ד פרשיות, המקיפות ג"ד דפים ומחצה, לשתי פרשיות השבוע הראשונות של ספר במדבר, אבל רק ט' פרשיות, המקיפות כיג דפים, ערוכות לשמונה פרשיות השבוע האחרונות של ספר במדבר. יחס זה חבלתי שווה כל כך בחיקפן של הפרשיות השונות אינו מרשה לראות בלי היסוס את הגדה זו כדבר שלם שנכתב בידי מחבר אחד. משום כך נחקור כל אחד משני החלקים הנזכרים לחוד, וחיינו ברגשונה את החלק השני

המקיף ^ח הפרשיות האחרונות מן בהעלתך (במדבר פרק ח') ואילך. בחלק זה מתחילות הפרשיות, פרט לשתיים⁶³, בהלכות, או יש בהן לפחות מחלקות משנה המתחילית בדרך זו. אע"פ שמחלקות זוטות אלו אינן מצוינות בדפוס, כמו שראינו בדברים רבה. כשמחבוננים אל פתיחות אלו ביתר דיוק, הרי נמצאות הן כולן בהנחומא באותם המקומות⁶⁴, פרט לפתיחה חדשה אחת⁶⁵, ואפילו ההגדה נסמכת אל המדרש חנוכה, עמים מלה במלה, ועמים בקיצורים, ולפעמים קרובות גם בהרחבות חדשות, שבחלקן הן נובעות מחוץ הילמדנו⁶⁶, הפסיקתא, פסיקתא רבתי⁶⁷ וכו', ובחלקן מתוך חיבורים של רבנים מאוחרים, וביחוד של רבני צרפת⁶⁸. אל הסוג האחרון שייך ביתור החלק השני של פרק י"ח⁶⁹, הכתוב ברוח פירושים מאוחרים ויש בו ליקוטים גדולים מתוך תלמוד בבלי וזיקרא רבה. ההתחלה של חלק שני זה במדבר רבה לקויה היא כחמסר⁷⁰ במהדורות שלנו.

[חלק זה במדבר רבה אינו אלא העתק מתנחומא עם הווספות הנמצאות בכתבי חיד מחבור זה. רק שתי הווספות ישנן בבס"ר שאינן בתנחומא: פי"ח, טו—יח ופ"כ, ה"ו. כפי המשוער נובעות הן ממדרשו של ר' משה הדרשן ז"ל].
 סת שנוגע לחלק הראשון, או להגדה לפרשיות במדבר ונשא, רואים אמנם בו כמו כן קירבה אל תנחומא, ואף אנו מוצאים כמה הלכות משם שנשמחו לכאן⁷¹; אבל זרם הגדות חדשות כאילו בולע את המדרש, ששימש יסוד לעיבוד החלק הזה וחוא תורם את בניני הילמדנו, והיינו במדה גדולה כזו, עד שקשה ליחס למחבר של חלק זה את חיבורו של החלק השני של במדבר רבה. יתר על כן רשאים אנו להניח, ששתי הפרשיות הראשונות מתחילה שוות היו בצורתן לכל השאר, וכמותן שמרו על הפתיחות ההלכיות ועל הטיפול במדה שוח בכתוב. אבל אחר כך כשפסק השימוש בפתיחות ממין זה ולא היה נהוג עוד תסדר של ההגדה הקדומה והאמצעית, עמד מחבר ובחר בשתי הפרשיות הללו לשם עיבוד חדש ותיקן והרחיב אותן בפנים שונות; ביתור טיפל באהבה רבה בפרשה השניה, נשא, שהיא לבדה כוללת תשעה פרקים ומקיפת מ"ב דפים. בלי לסנות את החיבורים הקדמונים, העתיק המחבר, ליר התנחומא, ביתור מן הפסיקתא ופסיקתא רבתי⁷² והשתמש גם במדרש תהלים⁷³. במקום הביאורים הקצרים או האליגוריות של הקדמונים, במקום הסתמכותם תתמידית על החכמים, אנו קוראים כאן ליקוטים מתוך ספרי הלכה והגדה מעורבים בדרושי מקראות בדרך מלאכותית ולעתים קרובות בדרך שטחית, ואנו מוצאים דפים רבים רצופים שלא נזכר בהם שום מקור⁷⁴. לפי זה קשה לומר, שחיבור זה קדום הוא למאה הי"ב, ובכן אין זה מחמית

שהמחבר מראה, שידע את ההגדה⁷⁶, את ספר יצירת⁷⁷, את תנא רבי אליהו⁷⁸ ואת פיוטי הקליר למועדים⁷⁹, ונוסף על כך הוא מעביר לפנינו דרושים מאוחרים⁸⁰, עברית מזמן מאוחר⁸¹ ורעיונות חגובלים בקבלה מאוחרת⁸².

[החלק הראשון במדבר רבת נוסד על ספרו של ר' משה הדרשן].

הכתבים מן המאה הי"ג מזכירים לראשונה את במדבר רבה⁸³. למן המאה הח"א התחילו גם כן בלי ספק להעתיק את העיבודים ההגדיים חשונים על התורה, המצויים בידנו בשם "רבה", בכרך אחר ולהפיצם בקרב הקהל, וזוהי מתכאר במרח מספקת השם מדרש רבה, שנקרא בו בזמן החדש כל האוצר הזה כולו, לרבות את חמש המגילות⁸⁴.